

К. А. Гордіца

**КРИТИКА ТЕОРІЇ ЦІННОСТІ К. МАРКСА
УКРАЇНСЬКИМИ ЕКОНОМІСТАМИ
кінця ХІХ – початку ХХ ст. ***

У статті висвітлюються критичні зауваження вітчизняних вчених-економістів кінця ХІХ – початку ХХ ст. до трудової теорії цінності та теорії експлуатації К. Маркса. Показано еволюцію власних поглядів цих учених на можливість трудової інтерпретації категорії цінності.

У світі поступального розвитку ринкових відносин, що триває в Україні ось уже друге десятиліття, принаймні дещо незрозумілим видається той факт, що марксизм, хоч і неофіційно, але все ще залишається домінантною складовою теоретичного багажу вітчизняної економічної науки. Про це свідчать, зокрема, численні виступи титулованих науковців у сучасних періодичних виданнях, навіть таких ґрунтовних, як «Економіка України», спрямовані на захист трудової теорії цінності (яку вони, всупереч самому К. Марксу, продовжують називати теорією вартості); рівно як і переважна більшість українських підручників з економічної теорії, побудованих на механічній компіляції теоретично несумісних концепцій (серед іншого – тієї ж трудової теорії цінності-вартості – з граничним аналізом та моделлю часткової рівноваги).

Сучасні історико-економічні дослідження показали, що марксизм як економічна доктрина вичерпав себе щонайменше століття тому. Теоретичні дискусії, які вирували на рубежі ХІХ – ХХ ст. в суспільно-економічній літературі Східної Європи з приводу проблемних положень та суперечностей цього вчення (насамперед трудової теорії цінності) найбільш широко висвітлені у працях Л. Горкіної [7; 8]. Сучасні теоретичні оцінки разом з ідеологічною неупередженістю та строгим науковим підходом до аналізу складної та неоднозначної теоретико-методологічної ситуації в тогочасному науковому середовищі надають нині розробкам дослідниці виняткової значущості.

Продовження й поглиблення наукового пошуку у цьому напрямі має на меті ще раз привернути увагу вітчизняних економістів до цілого ряду слухних критичних зауважень, що висловлювалися вченими минулих часів

* Дана стаття є продовженням розробки теми, започаткованої автором в одному з попередніх випусків збірника. Див.: К. А. Гордіця. До критики теорії цінності К. Маркса українськими економістами кінця ХІХ – початку ХХ ст. / Історія нар. госп-ва та екон. думки України: Зб. наук. праць. – Вип. 35-36. – Київ, 2003. – С. 227-236.

© К. А. Гордіца, 2007

з приводу головної економічної теорії марксизму – трудової теорії цінності. Сподіваємося, це допоможе нашим науковцям уточнити свої погляди відносно місця й ролі даної теорії в економічній науці.

Серед найбільш вагомих аргументів, висунутих наприкінці XIX – початку XX ст. як вітчизняними, так і зарубіжними вченими проти Марксової теорії цінності, насамперед слід сказати про її зайву соціологізацію. Так, німецький теоретик етичного соціалізму К. Форлендер дорікав К. Марксу за змішування двох точок зору – економічної та соціологічної – що проявляється у його вченні про цінність [15, с. 172]. Деякі українські й російські дослідники прямо висловлювали переконання, що головною метою створення ідеологом комунізму трудової теорії цінності та теорії додаткової цінності було доведення нетрудового походження доходів власників капіталу та їх прагнення постійно збільшувати експлуатацію робітничого класу. Таких висновків дійшли, зокрема, М. Туган-Барановський [14, с. 151] та С. Булгаков [3, с. 337-338].

Вчені звертали увагу на превалювання у К. Маркса соціологічного підходу до розгляду практично всіх економічних категорій. Передусім це стосується факторів виробництва, які він розглядає як певні «суспільні відносини» (маючи на увазі відносини власності). Наприклад, в одній з приміток до своєї «Історії політичної економії» О. Миклашевський відзначав, що К. Маркс пов'язує своє розуміння капіталу не лише з системою виробництва, а й з розмірами останнього, з системою «цілей» виробництва. Капітал для нього – це не річ, а певне «суспільне відношення» виробництва, що втілюється у цій речі і надає їй специфічно-суспільного характеру. Згідно з К. Марксом, в капіталі уособлюються засоби виробництва, монополізовані певною частиною суспільства, тобто продукти і умови діяльності живої робочої сили, відокремлені по відношенню до цієї робочої сили і уособлені завдяки цьому протиставленню. За визначенням самого К. Маркса, наведеним О. Миклашевським, «не будь-яка сума грошей або яких-небудь цінностей є капіталом, вона стає капіталом лише тоді, коли її власник може жити краще, ніж простий робітник, коли вона слугує не лише для підтримання життя, а для створення багатства; кількість повинна перетворитись на особливу якість: уособлений капітал, мета якого присвоєння чужої праці, контроль за нею і продаж продуктів цієї праці» [10, с. 514].

Як видно, в цьому формулюванні виразно простежується майже містична персоніфікація капіталу, який постає справжнім суб'єктом права власності з усіма атрибутами останнього (володінням, розпорядженням і використанням). Водночас праця перетворюється на об'єкт права власності нарівні з майном, землею та іншими предметами або ресурсами. Причому належить вона вже не найманому працівнику, а «капіталу», який сама ж і створила, або на який перетворилася, перевищивши ту межу добробуту, яку ще докласичні економісти називали «мінімумом засобів існування». Адже з цієї точки зору капіталістом може стати хто завгодно, якщо він

пред'являє навіть найменші претензії щодо підвищення свого життєвого рівня над мінімумом, необхідним для виживання.

Несправедливість такого підходу викривав, зокрема, М. Бунге. Він зазначав, що більшість підприємців-капіталістів вийшли з середовища робітників, які досягли певного суспільного становища і багатства завдяки своєму розуму, працелюбності й бережливості. Тому перетворювати надбане цими трудівниками майно на громадський здобуток, як вимагає комуністична програма експропріації капіталу, було б, на думку вченого, страшною несправедливістю, пограбуванням найкращих людей з трудящого класу [5, с. 137].

Крім того, соціологічне трактування К. Марксом категорій капіталу і праці проявилось у практично нездоланній суперечності, яку помітили перші ж критики його вчення. Якщо виходити з основного положення К. Маркса (що цінність дорівнює праці, необхідній для виробництва), то й цінність самої праці дорівнює праці, необхідній для виробництва праці. Отже, праці повинно належати не все вироблене працею, а лише те, що є необхідним для її виробництва як робочої сили. Відомий дослідник теорій цінності А. Антонович називав цей парадокс вражаючим прикладом логічно неминучої саморуйнації вчення про цінність як уречевлену працю. «Люди, які так високо підняли значення праці, що визнають її єдиною продуктивною і купівельною силою, – дивувався вчений, – в решті решт приходять до висновку, що працівник мусить отримувати у своїй винагороді лише необхідне для існування...» [1, с. 184].

Найбільша кількість критичних висловлювань була спрямована економістами проти основної, наскрізь соціологічної ідеї виключної продуктивності праці, згідно з якою «експлуататорським» можна вважати взагалі будь-який доход, крім заробітної плати робітника, що працює у матеріальному виробництві. На це звертав увагу, зокрема, М. Туган-Барановський, вказуючи, що земельна рента у К. Маркса – це не що інше, як частка додаткової цінності, що сплачується землевласнику орендарем і реалізується ним у ціні продукту землі. Так само отримує свою частку додаткової цінності у вигляді позичкового проценту і кредитор, власник грошового капіталу. Так само і податки, стягувані державою, є додатковою цінністю, яку вона привласнює. З неї ж черпаються і доходи так званих «непродуктивних» класів суспільства (вчених, лікарів, вчителів, суддів та ін.), які, на погляд К. Маркса, не створюють своєю працею нової цінності, а живуть за рахунок додаткової цінності, створеної працею робітників, зайнятих у виробництві [12, с. 245].

Хибність такого підходу виразно довів в одній з своїх праць С. Булгаков. Він рішуче наполягав на тому, що проголошувати право робітничого класу на весь продукт суспільної праці (визнаючи, таким чином, продуктивною лише фізичну працю) означає ставати на ґрунт антисуспільного індивідуалізму та найгрубішого матеріалізму. Адже ніяке виробництво, зауважував вчений, не може обмежуватися самою лише

фізичною працею, без участі інженерів, техніків, вчених, які теж мають право на винагороду, що міститься у додатковій цінності. Крім того, вона потрібна також для дітей, непрацездатних осіб, для підтримки існування представників так званих «ліберальних професій» – художників, поетів, музикантів та ін. Взагалі, якщо визнати, що все людство не може займатися фізичною працею рівною мірою як з фізичних, так і з моральних причин, то додаткову цінність, або відрахування з національного продукту (не враховуючи ще необхідних відрахувань на капіталізацію або на розширення виробництва) неможливо усунути навіть за комуністичного ладу. Отже, підсумовує С. Булгаков, «сам по собі факт існування додаткової цінності не компрометує ще капіталістичного виробництва, бо він властивий різним економічним організаціям» [3, с. 339].

Кількома роками раніше М. Бунге показав суперечливість ідеї виключної продуктивності праці на прикладі купецької праці, яка теж, за К. Марксом, є непродуктивною, і її тривалість не створює ні цінності, ні додаткової цінності. Аналізуючи Марксове твердження, що «робочий час і праця купця не є працею, яка виробляє цінність», він робить висновок, що К. Маркс, таким чином, «дійшов ідеї непродуктивної праці, хоча б остання сприяла задоволенню потреб, і навіть заперечує значення тривалості праці, на якій заснована теорія абсолютної додаткової цінності» [5, с. 146].

Як показали сучасні історико-економічні дослідження, насамперед праці Л. Горкіної, фундатор Київської психологічної школи М. Бунге завжди виступав послідовним опонентом трудової теорії цінності [8, с. 35]. Він підходив до поняття цінності з точки зору задоволення потреб людини, подібно до західноєвропейських неокласиків доповнюючи у своїх працях теорію факторів виробництва теорією попиту й пропозиції та елементами теорії граничної корисності, зокрема, принципом залежності величини цінності від кількості товару та ступеня потреби в ньому. Вчений вважав безпідставною думку К. Маркса про те, що природа і капітал, виробляючи нарівні з працею «придатні» (тобто корисні) предмети, не надають товарам цінності. Хіба майстер, який винайшов знаряддя, що зменшує витрати його праці у виробництві, буде виробляти товар меншої цінності? – запитував М. Бунге. Водночас він уточнював, що цінність товару, звичайно, може знизитися, якщо збільшиться його виробництво і пропозиція, або якщо винахід майстра стане загальновідомим [5, с. 130]. Однак це зауваження економіста-професіонала ніяким чином не може розглядатися як поступка на користь Марксової точки зору.

Вчений доводив, що праця не складає єдиної продуктивної сили, бо у виробництві працюють не самі лише м'язи людини, а й машини, органічні й неорганічні сили природи, нагромаджені матеріальні та духовні засоби, і, нарешті, весь організм більш або менш розвиненого суспільства. Усі ці сили, вважав М. Бунге, створюють не тільки «придатність» (корисність), а й цінність вироблених продуктів, яка виражає ступінь необхідності і доступності їх для людини. Так само, на його думку, і будь-яка власність,

як сукупність засобів, якими володіє людина, і як вираження певної цінності, що їй належить, є результатом попереднього виробництва і умов, під впливом яких вона утворювалася. «Розглядаючи власність як цінність, – писав вчений, – не можна не визнати, що вона створюється працею, капіталом, природою та суспільними умовами...» [5, с. 99]. М. Бунге був переконаний, що суспільний розвиток прямує до поступового вирішення проблеми соціальної справедливості, що економічна наука і законодавство, що розвивається під її впливом, поступово прагнуть до того, щоб перетворити на громадський здобуток ту цінність, яка утворюється суспільними умовами, і забезпечити людині власність, яка є результатом виробництва та її заощаджень [5, с. 100].

Правда, вчені останньої третини ХІХ ст. самі визнавали, що внаслідок панування вчень, які визнають єдиним джерелом цінності працю, економічна непродуктивність сил природи й капіталу вважалася у ті часи мало не аксіомою в більшості економічних трактатів. Цей прикрий факт констатував, зокрема, А. Антонович [1, с. 126]. Хоча особисто йому здавалася дивною сама думка про необхідність доводити продуктивність капіталу, завдяки якому, на переконання вченого, людина отримала небачені досі можливості розвитку. Він розглядав капітал як людське знання, що набуло речової форми і слугує посередником між людиною і природою, наближуючи ці два фактори виробництва і збільшуючи їх продуктивність; як певний фонд суспільного добробуту, без якого людина залишалася б рабом природи. І якщо теорія цінності як уречевленої праці вимагає визнати капітал непродуктивним, то це, вважав А. Антонович, може означати лише одне, а саме, що така теорія цінності має бути визнана незадовільною [1, с. 158]. У підтвердження своїх думок вчений нагадував, що неспроможність вчення про прибуток як неоплачену працю була чітко з'ясована ще В. Рошером, який обґрунтовував правомірність проценту, з одного боку, продуктивністю капіталу, а з іншого – втратами через невикористання своєї власності. Як приклад він розглядав доход власника, який наділив рушницею мисливця, в результаті чого доход останнього збільшився у десятки разів. «Невже можливо у подібних випадках, – запитував вчений, – не викривляючи фактів, говорити про економічний грабіж, про неоплачену працю тому лише, що цього вимагає теорія цінності як уречевленої праці?» [1, с. 159].

Проте згодом економістам знов довелося викривати неспроможність цієї ідеї у вигляді Марксової теорії прибутку, сутність якої полягала у твердженні, що лише змінний капітал є джерелом прибутку, а постійний капітал відіграє при його створенні пасивну роль. За спостереженнями М. Тугана-Барановського, стосовно утворення прибутку, ніякої різниці між постійним і змінним капіталом помітити неможливо: прибутки підприємств з відносно більшою часткою змінного капіталу не є вищими, ніж прибутки підприємств, де переважає капітал постійний [14, с. 152]. Так само, на думку вченого, не відповідає дійсності і охарактеризований К. Марксом

процес вирівнювання норм прибутку внаслідок різної будови капіталу, оскільки «початкові» норми прибутку у різних галузях теж не залежать від цієї будови. Товарні ціни (а відтак і процент прибутку) складаються на основі не абсолютної трудової вартості, а на основі капіталістичних витрат виробництва; з цієї ж точки зору «немає ніякої різниці між витратами капіталу у формі заробітної плати або засобів виробництва» [14, с. 153].

У той же час О. Миклашевський звертав увагу на те, що Марксова теорія прибутку суперечить його ж теорії трудової цінності. Як видно з третього тому «Капіталу», вказував він, капітали різної органічної будови створюють різні норми додаткової цінності. Отже, для досягнення рівності прибутку необхідно, щоб ринкова ціна товарів була або вищою, або нижчою, ніж трудова цінність. Звідси впливав висновок, що цінність усього національного продукту визначається сукупністю суспільно-необхідної праці, а потім ця «ідеальна цінність» розподіляється у відповідних пропорціях завдяки конкуренції між підприємствами, даючи кожному продукту ту чи іншу ціну. На думку вченого, таке формулювання означає повне банкрутство попередньої теорії, яка намагалася пояснити цінність кожного товарного атому суспільного виробництва. В дійсності ж з'ясувалося, що товарні ціни визначаються законами розподілу. «Вчення про суспільно-необхідну працю зіткнулося з законом «кількостей» продуктивних сил і законом кількостей потреб», – зазначав О. Миклашевський, маючи на увазі, вочевидь, закони попиту й пропозиції [10, с. 543]. Причиною цього зіткнення він називає «наївне уявлення про товарний фетишизм», покладене К. Марксом в основу всієї його схеми, згідно з якою праця розглядається як єдина продуктивна сила, у той час як досвід говорить, що «вся національна продуктивність залежить від дії всіх трьох продуктивних сил: праці, капіталу і землі, до того ж при всякому різноманітному поєднанні вкрай нерівних за своєю продуктивністю, а також за рідкісністю чи достатком кожної з цих продуктивних сил у ту чи іншу історичну епоху» [10, с. 544].

Значної критики зазнало вчення К. Маркса про працю як єдину субстанцію цінності. Як відзначали дослідники, він виходив з того положення, що при визначенні цінності товарів у процесі обміну можна порівнювати лише те, що є в них спільним, однорідним, – а це, на його думку, і є так звана «абстрактна праця», до якої може бути зведена будь-яка конкретна праця певної форми. Тому, хоч товари є продуктами різноякісної праці, це не має значення при обміні їх як еквівалентів.

У відповідь на це О. Миклашевський, зокрема, зауважував, що при суспільному способі виробництва визначити частку праці, «кристалізованої» в кожному окремому продукті, неможливо, так само, як визначити і «суспільно-необхідну норму» витраченої праці, яка дозволяє зводити складну працю різних видів до простої праці. З досвіду відомо, вказував вчений, що порівняння різних витрат нервової та мускульної енергії відбувається шляхом оцінки праці, а не прирівнювання одного дня

одного працівника до двох днів іншого, і навряд чи така оцінка здійснюється з математичною точністю саме по затратах енергії. О. Миклашевський доводив, що не існує ніякої «незмінної цінності» навіть простої робітничої праці, і оцінка праці залежить не лише від власної самооцінки робітника, а й від усіх оточуючих умов виробництва, обміну і розподілу; при цьому на практиці часто трапляється так, що найбільш важка, напружена й невдячна праця сплачується найгірше [10, с. 537-539].

На неможливість зведення всіх видів робіт до якоїсь «абстрактної праці» вказував також М. Бунге. Він наголошував на тому, що всі види робіт та їх напруженість є так само якісно різними, як і «придатність» (тобто корисність) різних товарів та послуг, що задовольняють потреби людини. І був переконаний, що така спільна для всіх продуктів виробництва риса, як здатність задовольняти людські потреби, є значно більш важливою, ніж праця, для їх порівняння [5, с. 132]. На його думку, Марксова теорія цінності не дає навіть поняття про співвідношення між цінністю різних видів праці і про витрати їх у різноманітних предметах споживання. І категорія «середньої суспільно-необхідної праці», вважав він, також нічого не змінює – не лише тому, що різні види праці неможливо звести до простої праці, а й тому, що середня величина повинна виводитися з цілого ряду однорідних даних. Ті ж середні цифри, яких К. Маркс не дає (і не може дати), на погляд вченого, взагалі не мають значення, оскільки їх виведення для даної місцевості і для окремих галузей промисловості, при існуванні світового ринку, нічого не дає для роз'яснення цінності [5, с. 133].

Схожої позиції у цьому питанні дотримувався також О. Білімович. Погоджуючись з критичними зауваженнями до Марксової теорії цінності, висловленими в дослідженні С. Франка [16], вчений зазначав, що у процесі обміну важливою є не витрата праці як така, а якість цієї витрати і те, що даною витратою може бути вироблено; тому одні й ті самі кількості праці (але різної якості) не можуть вважатися рівноцінними. І зрівняти їх, на його думку, не можуть навіть сили конкуренції, навіть якщо враховувати у праці вищої якості працю, витрачену на попереднє навчання: адже можливість такого навчання теж є різною для всіх, і тому виступає на ринку як свого роду монополія, що дає певні переваги у конкурентному змаганні її власнику. Крім того, додавав він, слід враховувати і різницю у природних здібностях людей, що створює певного роду «розумову ренту», яка не може не вплинути на розцінку праці різної якості [2, с. 8]. Що ж до поняття «суспільно-необхідної праці», то його введення, на погляд О. Білімовича, взагалі є фактичною відмовою від трудової теорії, оскільки при цьому вже не праця визначає мірну цінність, а стан суспільних потреб [2, с. 9].

На цей принциповий момент звертав увагу також О. Миклашевський. За його спостереженням, К. Маркс, всупереч твердженню, що праця є справжньою мірою цінності всіх товарів, вводив щодо цього досить суттєве обмеження: не кожний товар на ринку може бути проданий, до того ж за

цінністю, відповідною до кількості витраченої праці; товар буде мати цінність лише тоді, коли він буде корисним для суспільства (тобто придатним для задоволення суспільних потреб) [10, с. 530]. Отже, підсумовував вчений, праця у К. Маркса стає ціноутворюючим фактором тільки за наявності умови придатності виробленого за її допомогою товару для задоволення певної суспільної потреби; у разі ж відсутності останньої ця праця може втратити будь-який сенс. А це означало, що принцип трудової цінності фактично підпорядковувався іншому (більш загальному) принципу задоволення потреб, поряд з яким перший виглядає лише його другорядним доповненням. «Вся будова закону цінності К. Маркса, який прагнув позбутися потреб, як фактору психологічного, а не матеріального, була зруйнована введенням вчення про суспільно-необхідну працю» – писав О. Миклашевський [10, с. 540].

Одним з головних недоліків трудової теорії цінності, на думку багатьох її критиків, було те, що вона не визначала чіткого співвідношення між ціною та міноюю цінністю, а відтак – цілісного й послідовного пояснення механізму утворення ринкових цін. За спостереженням М. Тугана-Барановського, сам К. Маркс коливався між двома взаємовиключними точками зору – між визнанням і запереченням властивості праці визначати товарні ціни. Так, у першому томі «Капіталу», де викладається безпосередньо трудова теорія цінності, явно превалює думка, що ціни формуються трудовими витратами; у третьому томі, де йдеться вже про утворення товарних цін, – це заперечується. Однак справжня суперечність, на погляд вченого, полягає не у невідповідності першого й третього томів «Капіталу» (як це може здатися на перший погляд), а у самому розумінні трудової цінності, яка водночас «не визначає товарних цін і все ж знаходить собі вияв у мінових відношеннях товарів» [14, с. 128].

Обмеженість дії трудового принципу для пояснення всіх явищ цінності відзначали практично всі критики трудової теорії цінності. Насамперед вони звертали увагу на те, що незважаючи на визнання праці єдиною мірою цінності, вона виявлялася незастосовною до визначення цінності величезної кількості предметів: а) рідкісних і тих, що є об'єктами природної або штучної монополії, цінність яких часто далеко перевищує трудові (і всі інші) витрати їх виробництва; б) предметів, які мають цінність, хоча і не є результатами праці, як, наприклад, земля. Тому цінність останньої К. Маркс називав «уявною», або «ірраціональною». Проте, як слушно зауважував М. Туган-Барановський, це лише слова: незалежно від назви, цінність землі є цілком реальною, в першу чергу для землевласника, який «отримує при продажі свого маєтку зовсім не уявну суму дзвінкої монети» [13, с. 69].

В результаті, за висновками дослідників, теорія цінності К. Маркса успадкувала основні недоліки трудової теорії цінності Д. Рікардо, яка визнавала два різних джерела цінності: 1) працю, витрачену на

виробництво всіх вільно відтворюваних продуктів; 2) попит і пропозицію – для решти товарів. Таким само двоїстим було і надане цією теорією пояснення товарних цін: середні ціни товарів регулюються витратами праці, а ринкові товарні ціни коливаються під впливом попиту й пропозиції.

Разом з тим, на погляд вітчизняних вчених-економістів, трудова теорія цінності К. Маркса не пояснює і «середніх» цін, навколо яких коливаються ціни ринкові. Так, С. Франк зауважував, що сам К. Маркс у третьому томі «Капіталу» визнавав, що обмін товарів по «середнім цінам» не співпадає з обміном пропорційно до витрат праці на виробництво товарів [16, с. 64]. Аналізуючи запропоноване К. Марксом вирішення проблеми відхилення середніх цін від трудової цінності (обіцяне ним ще у першому томі «Капіталу»), С. Франк зазначав: воно базувалося на тому, що в якості об'єкту трудової цінності фігурував вже не кожний окремий товар, а вся сума товарів, які обертаються. Кількість витраченої на виробництво товарів праці визначає, таким чином, висоту цінності всієї цієї суми товарів; на частку ж окремого товару припадає цінність, пропорційна не тій частці загальної суми праці, яка витрачена на його виробництво, а порівняній величині витрат його виробництва (затраченому на його виробництво капіталу) та певному середньому прибутку на одиницю капіталу. На погляд С. Франка, Е. Бьом-Баверк справедливо назвав таке пояснення «пустою тавтологією», оскільки теорія мінової цінності має пояснювати величину мінового співвідношення між товарами або групами товарів, тоді як під «цінністю національного продукту» можна «розуміти що завгодно, тільки не мінове відношення» [16, с. 65-67].

Переконавшись у неспроможності трудової теорії цінності пояснити всі випадки товарного обміну, С. Франк дійшов такого висновку: перевагу щодо цього слід віддати такій теорії, яка знайшла б максимум спільного у тих чинниках, що визначають товарні ціни. Таким універсальним механізмом утворення мінових відносин він називає попит і пропозицію. Однак при цьому відзначалося, що витрати праці, з одного боку, та попит і пропозиція, з іншого, не є двома незалежними факторами, що діють поруч один з одним (як це виходило у К. Маркса, коли він за допомогою попиту й пропозиції пояснював ринкові ціни і водночас заперечував здатність цього механізму впливати на встановлення мінової цінності). На погляд С. Франка, значення порівняльної витрати праці полягає лише в тому, що вона в певних випадках впливає на цей механізм, тобто визначає величину попиту або пропозиції; проте ніяк не в тому, що вона сама по собі, незалежно від попиту й пропозиції, впливає на мінові відносини. Так само й усі інші можливі фактори утворення мінових відносин діють, на думку вченого, опосередковано через попит і пропозицію, і їх дія враховується у дії останніх [16, с. 57].

О. Білімович надавав особливого значення роздумам С. Франка відносно неможливості повної свободи конкуренції, оскільки вони, на його

думку, дають негативну відповідь на запитання: чи не виявляє обмін, принаймні, наближення до відповідності витратам праці. О. Білімович справедливо вказував, що вільна конкуренція, яка слугує основою такої відповідності, зустрічається в даному випадку з нездоланими перешкодами, серед яких слід назвати не лише розбіжності в індивідуальній обдарованості, а й капітали та інші природні й суспільні умови виробництва. Адже і капітали, і природні ресурси є власністю окремих осіб, і при цьому розподілені між ними нерівномірно. Тому власники цих продуктивних сил завжди будуть мати в обміні певні переваги над тими, хто даних сил позбавлений, і конкуренція не буде в змозі привести обмін до пропорційності витратам праці. На думку вченого, було б помилкою вважати цю обставину лише другорядною причиною, яка порушує основне правило обміну, оскільки приватна власність на землю, капітали та інші умови виробництва (як і нерівномірний розподіл їх між окремими особами) є характерною і далеко не другорядною рисою сучасного економічного ладу [2, с. 9].

Варто також нагадати, що довіру до трудової теорії цінності сильно похитнув альтернативний підхід до цієї проблеми, запропонований прихильниками суб'єктивно-психологічного методу економічної теорії. Останній, за свідченням багатьох істориків-економістів, на рубежі XIX-XX ст. активно відвойовував наукові позиції не лише у Західній, але й у Східній Європі, де поступово дедалі більше економістів відчували перспективність його використання у своїх дослідженнях. Досвід такого підходу представлений, зокрема, у праці Р. Орженцького «Учение об экономическом явлении», де вчений розглядає цінність як економічне явище, що має кількісний характер і підлягає вольовому впливу. На його думку, це можуть бути різні предмети, які застосовуються людиною у відповідності до її потреб; і якщо кількість їх з певних причин є обмеженою, то кінцева цінність цих предметів буде вище нуля. Таким чином, підкреслював вчений, поняття економічної цінності реально може бути незалежним від праці [11, с. 338].

З'ясовуючи співвідношення між цінністю та працею, Р. Орженцький писав, що праця як економічна категорія також відповідає логічному визначенню економічної цінності, і при цьому серед інших цінностей займає цілком особливе місце. З одного боку, на думку вченого, це полягає у подвійному характері самої праці: вона являє собою самоцінність (і до того ж від'ємну – завдяки її психофізичній обтяжливості для людини); і разом з тим – зовнішню опосередковану цінність (і при тому позитивну), внаслідок чого кількість праці обмежується тією умовою, що цінність останньої її одиниці має бути хоч трохи більше від'ємної самоцінності тієї ж одиниці. З іншого боку, вчений визнавав, що хоча логічно праця й не входить до визначення економічної цінності, тим не менше у більшості випадків реального життя праця відіграє суттєву роль в утворенні й розподілі цінностей у народному господарстві. По-перше, вважав він, як

«одне з двох технічних першоджерел» для отримання більшості предметів, які є цінностями, праця забезпечує, через свою обмеженість, позитивні значення кінцевих цінностей цих предметів. По-друге, завдяки можливості переливу праці з одного виробництва до іншого встановлюється правильне співвідношення цих кінцевих цінностей в економіці [11, с. 339].

Останні твердження Р. Орженцького, слід визнати, є доволі показовими як свідчення складності й непослідовності процесу поступового подолання моністично-трудового принципу пояснення феномену цінності. Багатьом українським і російським вченим, і насамперед представникам так званого «легального марксизму», попри всі їх численні зауваження до трудової теорії цінності, залишалось властивим бажання підкреслити особливу роль праці порівняно з іншими факторами виробництва.

Найбільш характерним прикладом цього була спроба М. Тугана-Барановського подолати обмеженість суб'єктивного методу австрійської школи у вирішенні питань формування цінності й ціни шляхом доповнення принципу граничної корисності не теорією витрат виробництва (як це зробив А. Маршалл), а власною теорією «трудової вартості», яка по суті є не чим іншим, як старою трудовою теорією цінності Д. Рікардо. За оцінкою Л. Горкіної, він у своєму варіанті теорії цінності «залишає співвідношення: «гранична корисність – витрати праці» і замість аналізу функціональних залежностей намагається безпосередньо співвіднести ці невимірні й несумісні категорії» [8, с. 135]. При цьому справжня мотивація М. Тугана-Барановського конкретизується його власним зізнанням, що «теорія абсолютної трудової вартості необхідна для того, щоб теорія експлуатації не висіла у повітрі...» [13, с. 76]. Саме заради цієї мети він, виходячи з «керівної етичної ідеї соціалізму – верховної цінності і тому рівноцінності людської особистості», розглядає весь суспільний продукт як результат лише людської праці, оскільки ця ідея, на його погляд, дає право «заперечувати продуктивність праці коня або парової машини» і водночас «розглядати всі види людської праці як єдине ціле суспільної праці» [13, с. 77]. Хоча кількома сторінками раніше стверджує, що «з точки зору технічної, з точки зору матеріальних змін у процесі виробництва... немає ніякої різниці між людською працею і працею тварини або роботою машини» [13, с. 73]. Таким чином, очевидним є те, що на заваді науковому пошуку видатного вченого постали його власні соціалістичні переконання, які змусили його, подібно до К. Маркса, узгоджувати економічні висновки з філософсько-етичними нормами.

Подібна спроба (хоча вона й менш відома) була здійснена С. Франком, який зі своєї боку намагався поєднати у теорії цінності трудовий принцип з певними елементами теорії граничної корисності, створивши власну «трудова теорія суб'єктивної цінності». Її сутність, зазначав О. Білімович, полягала у твердженні, що весь суспільний доход складається зі споріднених за виробництвом благ, цінність яких

визначається витратами їх спільного засобу виробництва, тобто витратами праці, оскільки зрештою лише вони, на думку С. Франка, визначають для людини створення благ у виробництві. Таким чином, робить висновок учений, трудова теорія знаходить-таки притулок у суб'єктивній оцінці суспільного доходу з точки зору всього суспільства. При цьому він звертає увагу на причини, що спонукали С. Франка до побудови цієї теоретичної конструкції, а саме: навіть визнаючи обмеженість такого тлумачення трудової теорії цінності, його автор підкреслював незмінність логічних висновків, що зазвичай з цієї теорії випливають [2, с. 12].

Викриваючи помилковість аргументації С. Франка, О. Білімович насамперед зауважував, що «спорідненими за виробництвом» через працю, згідно з викладенням самого автора, можна вважати лише блага, вільно відтворювані працею. Однак це не стосується таких складових суспільного доходу, які створюються природою (наприклад, ліс, який «виробляє» деревину), а також благ, виробництво яких обмежується природними умовами та наявними розмірами капіталів. Отже, до таких благ цей «закон цінності» застосований бути не може [2, с. 13]. Непереконливим вважав він і пояснення С. Франка відносно того, що точна залежність виробництва від праці відповідає не сучасному стану виробництва, а, за його висловом, «кінцевому пункту всякого технічного прогресу». Адже витрати капіталу доведеться враховувати при оцінці блага доти, доки технічний прогрес не зробить запас капіталу абсолютно необмеженим (якщо це взагалі можливо). Стосовно ж фактору природи, зауважував учений, то залежність від нього прогресом лише посилюється, бо кількість його обмежена, а потреба у ньому щодалі зростає. З огляду на це, робить висновок О. Білімович, «ми не бачимо, коли прогрес виробництва зможе усунути значення природи й капіталів і привести оцінку суспільного доходу до відповідності з витратами однієї праці» [2, с. 14-15].

Ці та інші міркування переконали О. Білімовича в тому, що слід взагалі відкинути ідею трудової цінності, навіть як окремий випадок загального поняття суб'єктивної цінності, як запропоновану С. Франком «суб'єктивну цінність суспільного доходу». Правда, прийняття такого рішення цілком відповідало основним традиціям Київської психологічної школи, які розвивав у своїх дослідженнях О. Білімович. Тому для нього відмова від трудової теорії цінності не означала руйнації певних світоглядних принципів (як для багатьох колишніх марксистів), а стала лише наступним етапом у здійсненні подальшого наукового пошуку.

Зовсім інакше позначилося розчарування у головній теорії марксизму на творчості С. Булгакова. Як один з представників плеяди російських учених, які змолоду засвоювали основи політичної економії у марксистських категоріях, він не зміг достатньо об'єктивно оцінити переваги і перспективи маргіналізму, звівши цей новий потужний напрям економічної теорії лише до його математичного відгалуження, за його визначенням, «нової схоластики», яка через зайву спеціалізацію втратила

живе відчуття дійсності [3, с. 345-346]. І тому після тривалого, за висловом самого С. Булгакова, «логічного роману» з трудовою теорією цінності, який полягав у численних спробах «примирення» першого й третього томів «Капіталу» [3, с. 337], він поступово втрачає не лише віру у наукову спроможність теорій К. Маркса, але разом з тим і зацікавленість у здійсненні подальших економічних досліджень.

Проте навіть через кілька років у своїй «Філософії господарства» С. Булгаков знов намагався якось виділити, підкреслити особливу роль праці у процесі господарювання, наголошуючи при цьому, що розглядає господарство як творчість, тобто як явище не лише матеріального, а й насамперед духовного життя. У такому контексті цілком слушною здається думка вченого про те, що для оцінки справжнього значення праці у господарстві зовсім несуттєвим є співвідношення між ринковими цінами і трудовими цінностями. «Ціни можуть ніколи не відповідати трудовим цінностям..., – писав С. Булгаков, – і тим не менше значення праці як основи господарства залишиться у повній силі» [4, с. 87].

Таким чином, в результаті ґрунтовного всебічного аналізу трудової теорії цінності К. Маркса, проведеного в останні десятиліття ХІХ та на початку ХХ ст., вітчизняні вчені-економісти дійшли наступних висновків.

По-перше, ідея виключної продуктивності праці, яка виправдовує право робітника на повний продукт виробництва, з одного боку, є хибною: адже у сучасному виробництві продукт створюється також за участю капіталу й землі, власники яких теж мають право на відповідну винагороду у вигляді частини цінності цього продукту; з іншого боку, ця ідея є несправедливою по відношенню до всіх членів суспільства, не зайнятих безпосередньо фізичною працею, оскільки існування додаткової цінності є обов'язковим елементом економіки за умов будь-якого суспільного ладу.

По-друге, вчення про працю як єдину субстанцію цінності повинно бути відкинуто через неможливість точного визначення і порівняння цінностей різних видів праці, зведення всіх видів робіт до «абстрактної праці» та обчислення показника «середньої суспільно-необхідної праці».

По-третє, трудова теорія цінності К. Маркса не розкриває співвідношення між ціною та міноюю цінністю, зберігаючи (подібно до теорії цінності Д. Рікардо) двоїсте тлумачення цінності, яке не тільки не охоплює всіх випадків обміну, а й не пояснює навіть «середніх» цін, оскільки на практиці вони не відповідають трудовим витратам.

По-четверте, головним недоліком теорії цінності К. Маркса і водночас головною причиною притаманних їй внутрішніх логічних суперечностей, без сумніву, є її ідеологізація, використання соціологічних підходів до розгляду економічних явищ і категорій. Цю помилку вдало окреслив С. Булгаков. «Намагаючись обґрунтувати у позитивній науці соціальний ідеал, абсолютний за своїм характером і значенням, – писав він, – марксизм не тільки не досягає цієї мети, а й заради цього захаращує економічну науку зовсім непотрібною схоластиком» [3, с. 347].

Для багатьох колишніх прибічників марксизму шлях до таких висновків виявився довгим, болісним і не завжди послідовним; адже разом з дорогим їх серцю вченням їм довелося позбутися і власних інтелігентських ілюзій щодо можливості однозначного вирішення одвічного «соціального питання». Однак їх прикрий досвід, слід сподіватися, допоможе сучасним вченим уникати надалі спокуси нормативних підходів та ідеологізації науки, завжди пам'ятаючи про обов'язок служіння науковій істині.

В статье освещаются критические замечания отечественных ученых-экономистов конца XIX – начала XX в. к трудовой теории ценности и теории эксплуатации К. Маркса. Показана эволюция собственных взглядов этих ученых на возможность трудовой интерпретации категории ценности.

1. Антонович А. Я. Теория ценности: Критико-экономическое исследование. – Варшава, 1877. – II + 197 с.
2. Билимович А. Д. С. Франк. Теория ценности Маркса и ее значение: Критический этюд. – СПб., 1900. – VI + 370 с.
3. Булгаков С. Н. От марксизма к идеализму: Сб. статей (1896-1903). – СПб., 1903. – XXI + 347 с.
4. Булгаков С. Н. Философия хозяйства. – М.: Наука, 1990. – 412 с.
5. Бунге Н. Х. Очерки политико-экономической литературы. – СПб., 1895. – 480 с.
6. Гайдай Т. В. Історико-економічний аналіз розробки проблеми цінності у вітчизняній та зарубіжній теорії // Історія нар. госп-ва та екон. думки України: Зб. наук. праць – Вип. 37-38 / Редколегія: Т. І. Дерев'янкін (відп. ред.) [та ін.]. – Київ, 2005. – С. 276-289.
7. Горкіна Л. П. Нариси з історії політичної економії в Україні (остання третина XIX – перша третина XX ст.). – К.: Наук. думка, 1994. – 244 с.
8. Горкіна Л. П. М. І. Туган-Барановський в економічній теорії та історії. – К.: ІЕ НАН України, 2001. – 268 с.
9. Маркс К. Капітал. Критика політичної економії. – Том 1. – Кн. 1: Процес виробництва капіталу // К. Маркс, Ф. Енгельс. Твори. – Том 23. – 848 с.
10. Миклашевский А. Н. История политической экономии: Философские, исторические и теоретические начала экономии XIX в. – Юрьев, 1909. – 616 с.
11. Орженіукий Р. М. Учение об экономическом явлении: Введение в теорию ценности. – Одесса, 1903. – VIII + 376 с.
12. Туган-Барановский М. И. Очерки из новейшей истории политической экономии и социализма. – Изд. 3-е. – СПб., 1906. – 271 с.
13. Туган-Барановский М. И. Современный социализм в своем историческом развитии. – СПб., 1906. – 260 с.
14. Туган-Барановский М. И. Теоретические основы марксизма. – СПб., 1905. – 218 с.
15. Форлендер К. Кант и Маркс: Очерки этического социализма / Предисл. М. И. Тугана-Барановского. – СПб., 1909. – VIII + 226 с.
16. Франк С. Л. Теория ценности Маркса и ее значение: Критический этюд. – СПб., 1900. – VI + 370 с.

Одержано 17.02.2007.